

Туркий адабиётнинг бизга маълум намояндаси машхур «Хибат ул-хакойик» асарининг муаллифи Ахмад Югнакий бўлганлигини кайд этиш мумкин. Ахмад Югнакий хақидаги маълумотларни биз XV асрга оид Алишер Навоий, Арслон хожа Тархон ва бошқалар ёзиб қолдирган маълумот ҳамда шоирнинг ўз ёзганларидан биламиз.

Манбаларда Ахмаднинг тугилган жойи Югнак деб аталади. Бу номдаги кишлоқлар қадимги Самарқанд атрофи, Фаргона водийси ва Сирдарё бўйларида мавжуд бўлган. Ахмад онадан кўзи ожиз тугилди. Алишер Навоий бу ҳақда шундай ёзади: «Хак субхонаху ва таоло агарчи зохир кузин ёпук яратгандур, оммо кўнгил кузин багоят ёрук қилгондур». Ахмад ёшлигидан жуда қобилятли ва зийрак бўлган.

Унинг илмий-назарий рисолалар ёзган ёки ёзмаганлиги бизга номаълум. Адиб Ахмад салоҳиятли шоир ва ахлоқ муаллимидир. Ундан бизгача етиб келган ягона яхлит асар «Хибат ул-хакойик» («Хақиқатлар тухфаси») достони бўлиб, 484 мисрадан иборат. Бу асарнинг бу-гунгача 3 та тўлик кўлёзмаси, 2 та айрим парчалари сақланиб қолган. Улардан энг қадимгиси 1444 йилда Самарқандда Улуғбекнинг нуфуз-ли амирларидан Арслон хожа Тархон топширигига кўра, қотиб Зайнул Обилии ибн Султонбахт ал-Журжоний ал-Хусайний томонидан уйгур ёзувида кўчирилган. Матн орасидаги оят, ҳадис ва айрим байт-лар араб ёзувида. Асар номи мазкур нусхада «Атабатул хакойик» («Хақиқат эшиқлари») деб кўрсатилган. Кейинги нусха уйгур ва араб ёзувларида бўлиб, 1480 йилда Туркистондан Истамбулга бориб қолган истеъдодли қотиб Шайхзода Абдураззоқ бахши томонидан кўчирилган. Турк олими Нажиб Осим 1914—1916 йилларда ушбу нусхани топиб, тадқиқ этиб нашрдан чиқарди. Учинчи кўлёзма араб хатида бўлиб, унга Туркия султони Боязид II (1481 — 1512)нинг муҳри босилган. Демак, бу нусха ҳам XV аср охири XVI асрнинг бошида кўчирилган бўлиб чиқади. Асар 14 бобдан иборат бўлиб, биринчи 5 бобини муқаддима қисми деб аташ мумкин. Унда ягона Аллоҳи таолога ҳамд, Расулulloх (САВ) га наът, тўрт улуғ саҳобалар — ҳўлафойи рошидин мадҳи, амир Муҳаммад Дод-сипохсолорбек ва фазилат эгаси Анас ибн Муовияларга бағишланган мадҳиявий сатрлар мавжуд. Муқадди-ма қисмининг охирида достоннинг ёзилиш сабаби баён этилган. Асар Мовароуннаҳрда ёзилган бўлиши керак, чунки буюк амир Муҳаммад Дод-сипохсолорбек турк ва аҷам мамлакатларининг ҳукмдори деб улуғланган, араблар эсга олинмаган.

«Хибат ул-хакойик» асари ёзилган даврда форсий ва туркий достонлар учун умумий бўлган муайян шеърини шакл ( ) ҳали мавжуд эмас эди. Шу сабабдан асарнинг мадҳиявий қириш қисмлари ўша давр араб адабиётига ҳос бўлган қасида жанридан ижодий фойдаланиб ёзилган. Аммо достоннинг асосий қисми ва ҳулосаси қадимги туркий оғзаки адабиётида кенг қўлланилган тўртликлар шаклида ёзилган. Шу сабабли достон ҳажмини байтлар (2 сатрли банд системаси) билан ўлчаш тўғри эмас. Ахмад Югнакий номига «Адиб» сўзи қўшиб айтилиши маълум сабабга эга. У ўзини шоир эмас, балки адаб илми намояндаси деб билади. Унинг достони ҳам туркий элатларга исломий одоб қоидалари, маънавий-ахлоқий қамолот сирларидан таълим беришга мўлжалланган. Буни ундаги боб сарлавҳаларидан ҳам аңлаш мумкин. Биринчи боб (аннавўул-аввал) — «Илм манфаати ва жаҳолатнинг зарари хақида» деб аталган. Маълумки, исломнинг илк нозил бўлган оятлари «Икра!» (яъни, «Ўқи!») деб бошланади ва илмга ташвиқ этиш ислом маънавиятининг муҳим асосларидан бирини ташкил этади. Достон матни орасида пайғамбаримизнинг «Илм Чин эли (яъни Хитой)да бўлса ҳам, ўрганинг!» деган ҳадислари

араб тилида келтирилган ва ушбу фикр туркий тўртликлар шаклида шархланган. «Саодат йўли билим билан билинади», дейди Адиб. У билим эгаси бўлган аёл кишини эрлар каторида кўради, билимсиз эркакни эса аёлдан ҳам заиф билади. Алишер Навоий ўз асарида Адиб Ахмад достониинг ушбу бобидан энг эркин тимсолни келтирган:

Сўнгакка илик тур, эранга билик,
Биликсиз эран ул иликсиз сўнгак.

Арслон хожа Тархон туздирган матнда шу сатрлар биров бршкачарок жаранглайди:
Сўнгакка йиликтек эранга билик,
Эран курки акл, ул сўнгакнунг йиллик.

Билим эгаси вафот этганда ҳам унинг номи бокий қолади, деб хулосалайди шоир, аммо билимсиз киши тиригида ҳам ўликдан фарқи йўқдир. Адиб Ахмад билимсизликни коралаб яна Расулulloх (САВ) хадисларига мурожаат этади: «Тангри ҳеч қачон жохилларни азиз қилган эмас». Илм кадрига фақат маърифатли одам етади, нодонга эгир кишини бой этади, илм ахлини эса араб ҳам, аҷам ҳам олқишлайди.

Дархақиқат, Адиб Ахмад яшаган давр, амрико о.қими Франц Ро-у гснталь таъбири билан айтганда, «илм тантанаси» даври эди- Адиб Ахмад минтака маданиятидаги мислсиз камолот йўлининг иштирок-чиси эди. Аммо давр мураккаб, ўта зиддиятли гам эди- Бу ҳолат илк туркий пандноманинг кейинги боблари мундарижсида ўз аксини топган. Иккинчи боб «Тилни тийиш ва бошқа одоблар хақида» деб номланади. Бу бобдаги машхур сатрлар:

«Тилинг бекта тутгил тишинг синмасун, кали чикса бекта, тишингни сийур».

Алишер Навоийнинг Адиб Ахмад хақида ёзганларида биров ўзгар-ган ҳолда такрор этилади. Адиб фикрича, киши бошига ҳар қандай иш тушса, тили туфайли содир бўлади, баъзилар яхшилик кўради, баъзилар афсус чекади. Аҳмоқ одамнинг тили — душмани, кўп ки-шиларнинг тили туфайли қони тўқилди. Адиб Ахмад беҳудагўйлик ва ёлгон сўзлашни каттик коралайди. Сўзнинг тўгриси ва қисқаси яхши деб ҳисоблайди. Боб давомида сир саклашнинг муҳимлиги таъ-қидланади, «хатто яқин дўстингдан ҳам эҳтиёт бўл»— дея огоҳлан-тиради шоир. Бундай огоҳлантиришлар замонанинг қалтислигани эслатиб турарди. Учинчи боб ҳам шунга мувофиқ «Дунё ҳолатлари-нинг ўзгариб туриши ва дунё ахлида вафо қамлиги хақида». Адиб Ахмад ўз асарини кексалик чоғида ёзганлиги ушбу боб мазмунидан сезилади. Адиб дунёнинг ўткинчилиги, киши умрининг елдек ўти-ши, обод ўлкалар ҳароб бўлиб, доноларнинг қупи дунёни тарқ этга-нини афсус билан қайд этади. Дунё бир қўли билан кишига асал тутса, иккинчи қўли билан оғу туттади.

Шу сабабли «егулигинг ва қийгулигинг бор бўлса, қўп ҳам мол-дунё йигишга ружу қўйма», дейди Адиб.

«Хибат ул-хақойик» асари асосий қисмининг кейинги 4—7- боблари ҳам инсонларнинг юқсак фазилатларини таърифлаш, нуқсонларини қоралашга бағишланган. Уларда саховат, қўли очиклик, та-возеъ, инсонларга меҳрли бўлиш, вафоли, шавқатли, ҳалим табиатли, кечирувчан, қамтар бўлиш тарғиб қилинади, баҳил ва очқўз-лик, молпарастлик, газабнок ва такаббурлик, риёкорлик, бесабрлик, зулм ва зўравонлик, сафсатабозлик каттик қораланади. Асар бошдан оёқ тавҳид эътиқодига таянади, муаллиф фикрлари Аллох таолонинг муборак оятлари, Расулulloх (САВ)нинг ҳикматли хадис-лари билан далилланади. Туркий тилда битилган шеърий матн ора-сида қатор оятлар, 20 дан ортиқ

хадисларнинг асл арабий матни келтирилган, улар туркийда шеър воситасида шарх этилган. Умуман олганда, «Хибат ул-хакойик» тил жихатидан жуда қадимий, аммо асрлар давомида кўп кўчирилиб, котиблар томонидан тушуниш кийин жумлалар соддалаштирилган, кейинги асрлар тил унсурлари асарга анча таъсир кўрсатган. Достоннинг илмий-танкидий матнлари 1951 йилда туркиялик олим Рашид Рахмат Арат, 1972 йилда узбек олими козокбой Махмудов, кейинчалик козогистон олимлари томонидан турли кўлёмаларни чогиштириб тайёрланди ва чоп этилди. Бу нашрлар барчаси XV—XVI асрлар матнига таянади, чунки қадимийроқ кўлёмалар сақланиб қолмаган. Достоннинг барча мавжуд кўлёмаларида асл муаллиф матни охирида илова қилиб, бир номаълум котиб (ёки шоир) ва Амир Сайфиддин (шоир Сайфий)нинг алоҳида тўртликлари ҳамда Арслон хожа Тархоннинг 10 байтли маснавийси илова қилинган. Бу шеърий иловалар кейинги асрларда кўшилган бўлиб, тил хусусиятларига кўра ҳам Адиб Ахмад асаридан фарқ қилади. Улар мазмуни асосан достон муаллифини таъриф этиш, унинг ҳаёти ва ижоди ҳақида кўшимча маълумотлар беришга қаратилган. Арслон хожа Тархон Адиб Ахмад асарини «кашқарий тил била» ёзилган дейди, аммо муаллифнинг ўзи — «Анин уш чикардим бу туркий китаби деб» ёзган эди. Демак, VI—VII асрларда шаклланиб бўлган умум-минтака туркий тилини Адиб Ахмад даврида «туркий» аташган бўлса, кейинчалик маданий-адабий марказ қорахонийлар пойтахтига кўчгач, уни «кошгарий» тил деб аташ расм бўлган ва Улугбекнинг амири ушбу кейинги атамадан фойдаланган. Умуман Адиб Ахмад достони тил хусусиятларини Култегин, Тунюкук, Билка коон битиклари билан қиёслаб ўрганиш туркий маданият тақомилини тўғри англаб етишда катта аҳамият қасб этган бўлур эди.

Илк мутафаккирлардан бўлмиш Адиб Ахмад Мовароуннаҳр ва Хуросонда туркий элатлар маданиятини юксалтиришда катта хизмат қилди. XI—XII асрларда ижод этган Махмуд Кошгарий, Юсуф Хос Хожиб, Ахмад Яссавий каби нафакат узбек халқи, балки бутун турк олами, ҳатто ислом минтақасининг буюқ алломалари ичида Адиб Ахмад муҳим ўрин эгалайди. Алишер Навоий у ҳақда шундай ёзади: «Хейли элнинг муктадоси эрмиш. Балки аксар турк улусинда хикмат ва нукталари шоедур (Кўпгина эл унга иқтидо қиладилар, яъни эргашадилар. Унинг хикматли сатрлари ва нозик ишоралари аксарият туркий халқлар орасида тарқалгандир). Асосан маснавий шаклида ёзилган «кутадгу билик» асарида юзлаб туркий тўртликлар учрайдики, вазн ва қофияланиши, баъзан мазмуний йўналиши айни Адиб Ахмад достонидаги тўртликлар қабидир. Ахмад Яссавий хикматларида ҳам мувофиқ жойлари йўқ эмас.

«Хибат ул-хакойик» асари Ўзбекистонда кенг ўрганилиб, ўзбек адабиёти тарихи дарслиқларига киритилган.